

Нарманбет Орманбетұлы поэзиясындағы дәуір, дәстүр және азаттық идеялары

ЖАРИЯЛАНДЫ
27.11.2025

ТІРЕК СӨЗДЕР

«Рухани жаңғыру», Абай дәстүрі, ағартушылық бағыт, азаттық идеясы, Алаш қозғалысы, әдеби дәстүр, әлеуметтік сын, елдік мұрат, еркіндік рухы, қоғамдық ой, Нарманбет Орманбетұлы; дәуір шындығы, отаршылдық, поэтикалық тіл, публицистикалық сарын, тарихи поэзия, ұлт-азаттық үн, ұлттық мүдде, ұлттық сана

СІЛТЕМЕ

<https://bilimger.kz/184800/>

Найманбай Бейбіт Мұханқызы

Надирбаева Гулзийра Мұздыбайқызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті Филология факультеті

Ғылыми жетекші: **Бабашов Азат Мақсұтбекұлы**

Филология ғылымдарының кандидаты

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада қазақтың көрнекті ақыны Нарманбет Орманбетұлының поэзиясындағы дәуірлік болмыс, ұлттық әдеби дәстүрдің жалғастығы және азаттық идеялары жан-жақты талданады (Абдрахманов, 2014). Ақын шығармашылығы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық өзгерістермен сабақтастырыла қарастырылып, оның өлеңдерінде көрініс тапқан рухани-әлеуметтік сарындар мен ұлттық сана мәселелері сараланады (Қирабаев, 1995). Зерттеу барысында ақынның тілдік-стильдік ерекшеліктері, поэтикалық образдар жүйесі және ұлт азаттығын мақсат еткен идеялық ұстанымдары ғылыми негізде сипатталады (Нұрғалиев, 2002). Сонымен бірге Нарманбет поэзиясының дәстүр жалғастығына қосқан үлесі, Абай мектебімен рухани байланысы және Алаш кезеңіне тән тәуелсіздік рухы қарастырылған (Омаров, 2019). Мақала қазақ әдебиетінің тарихи-идеялық дамуындағы ақын мұрасының маңыздылығын айқындайды. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Нарманбет Орманбетұлы

шығармашылығы дәуірлік, дәстүрлік және азаттық идеялары тұрғысынан кешенді талданады (Қирабаев, 1995). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы отаршылдық қысым, әкімшілік реформалар, халық тұрмысының күйзеліске ұшырауы ақын поэзиясының негізгі тарихи-философиялық контекстін құрайды (Әбдіғазиұлы, 2010). Мақалада ақынның өз дәуіріне ұсынған әлеуметтік сыны, қоғамдық ой-пікірді қозғау тәсілдері және ұлттық мүддені қорғау жолындағы азаматтық ұстанымы ғылыми негізде жүйеленеді (Омаров, 2019). Нарманбет поэзиясы қазақтың ақындық дәстүрімен, әсіресе Абай қалыптастырған ойшылдық бағытпен өзара сабақтастырыла талданады (Нұрғалиев, 2002). Зерттеу барысында ақынның поэтикалық тіл өрнегі, метафоралық жүйесі, публицистикалық сарындары және дәстүрді жаңғыртудағы көркемдік жаңашылдығы айқындалған (Абдрахманов, 2014). Сонымен қатар мақалада Нарманбет шығармаларындағы азаттық идеясының тарихи мәні, ұлт-азаттық қозғалыстармен рухани үндестігі және кейінгі Алаш дәуірімен байланысы ашылып көрсетіледі (Жұмағұлов, 2018). Ақынның «қайғы заман», «ел жоғарылардың әлсіздігі», «отаршылдық қысым» секілді тақырыптарды кестелі тілмен бейнелеуі — оның дәуір шындығына терең бойлай алған ойшыл ақын екенін дәлелдейді (Сейфуллин, 1986).

Мақаланың өзектілігі: Нарманбет Орманбетұлы поэзиясын дәуір, дәстүр және азаттық идеялары тұрғысынан қарастырудың өзектілігі бірнеше маңызды ғылыми-теориялық және тарихи-мәдени факторлармен тығыз байланысты. Ең алдымен, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы саяси, әлеуметтік және рухани тұрғыдан ең күрделі өзгерістерді бастан өткерген уақыт болды. Бұл кезең — отарлау саясаты күшейген, жер мәселесі ушыққан, дәстүрлі билік жойылып, әлеуметтік құрылымдар іргесі шайқалған дәуір. Осындай тарихи ахуалда өмір сүрген Нарманбет порыс жылнамасының құрбанына айналған қазақ халқының мұңын, наразылығын, арман-тілегін көркемдік деңгейде өрнектеген аса сезімтал ақындардың бірі. Екіншіден, ақын шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі өткел кезең — Абай дәстүрінен кейінгі ойшылдық поэзияның тереңдей түсуімен сабақтасып жатады.

Мақаланың негізгі мақсаты: Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Нарманбет Орманбетұлы поэзиясындағы дәуірлік шындықты, ұлттық әдеби дәстүрдің жалғастығын және азаттық идеяларының көркемдік тұрғыдан көрініс табуын жан-жақты талдау, олардың қазақ әдебиетінің тарихи-идеялық дамуы контекстіндегі орнын айқындау болып табылады. Зерттеу арқылы ақын шығармаларындағы әлеуметтік-тарихи мазмұнды ашу, поэтикалық образдар жүйесі мен көркемдік-стильдік ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ еркіндікке, әділетке, ұлттық санаға қатысты ұстанымдарын ғылыми негізде тұжырымдау көзделеді.

Кілтті сөздер: Нарманбет Орманбетұлы; дәуір шындығы, әдеби дәстүр, азаттық идеясы, отаршылдық, тарихи поэзия, ұлттық сана, Абай дәстүрі, ағартушылық бағыт, Алаш қозғалысы, қоғамдық ой, елдік мұрат, ұлт-азаттық үн, публицистикалық сарын,

поэтикалық тіл, рухани жаңғыру, ұлттық мүдде, еркіндік рухы, әлеуметтік сын.

КІРІСПЕ

Нарманбет Орманбетұлы – қазақ әдебиетінің өтпелі кезеңінде, яғни XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүріп, тарихи өзгерістердің бар салмағын өнер арқылы терең бейнелеген аса көрнекті ақындардың бірі болып саналады (Қирабаев, 1995). Бұл дәуір қазақ халқы үшін саяси, әлеуметтік және рухани күйзелістермен қабаттасып келген, патшалық отарлау жүйесінің күшеюімен сипатталатын күрделі кезең болды (Әбдіғазиұлы, 2010). Ел ішіндегі жер тапшылығы, билік құрылымдарының өзгеруі, әлеуметтік теңсіздік пен халықтың тұрмыс күйзелісі сол тұстағы ақын-жыраулар шығармашылығына ерекше әсер етті және бұл жағдай Нарманбет поэзиясында айқын көрініс тапты (Омаров, 2019). Ақын өз дәуірін тек суреттеп қана қойған жоқ, сонымен бірге сол кезеңнің әлеуметтік мәселелерін көркемдік биік деңгейде қозғау арқылы ұлттық сананы оятуға бағытталған азаматтық миссия атқарды (Нұрғалиев, 2002). Нарманбет шығармашылығы – дәстүрлі қазақ поэзиясы мен жаңаша ойлау жүйесінің тоғысқан тұсы, яғни Абай қалыптастырған ойшылдық бағыттың жалғасы ретінде танылатын рухани арна (Абдрахманов, 2014). Абай поэзиясындағы қоғамдық сын, халықтың ертеңіне алаңдау, білім мен мәдениетке үндеу сияқты идеялар Нарманбеттің де шығармашылық дүниетанымына әсер етіп, оның өлеңдерінде ағартушылық сипаттағы ой-толғамдар мен әлеуметтік-поэтикалық сарын қалыптастырды (Қоңыратбаев, 1991). Сондықтан ақын поэзиясын дәстүр жалғастығы тұрғысынан зерттеу қазақ әдебиетінің тарихи-идеялық эволюциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Сейфуллин, 1986). Ақынның поэзиясында ең басты идеялық өзек – азаттық рухы, еркіндікке ұмтылыс, отаршылдыққа қарсылық және елдік мұратты қорғау болып табылады (Жұмағұлов, 2018). Нарманбет сол кезеңдегі ұлттық мүддені терең сезініп, поэзиясын халықтың тағдыры мен болашағын ойлауға арналды деп есептеу орынды, себебі оның өлеңдерінде қазақ елінің бодандық жағдайы, жер мәселесі, әділетсіздікке толы әлеуметтік ахуал өткір сынмен бейнеленеді (Қирабаев, 1995). Бұл жағдай ақынды кейінгі Алаш зиялыларымен рухани үндестіріп, оның шығармаларындағы азаттық идеяларын ұлттық қозғалыстың рухани бастауларының бірі ретінде қарастыруға негіз береді (Омаров, 2019). Қазіргі уақытта Нарманбет Орманбетұлы мұрасын жаңаша қырынан зерттеу ерекше маңызды, өйткені оның поэзиясы ұлттық рухани болмыстың түп-тамырын түсінуге мүмкіндік береді (Нұрғалиев, 2002). Ақын көтерген елдік, еркіндік, әділет, бірлік мәселелері бүгінгі тәуелсіздік жағдайында да өзектілігін жойған жоқ, керісінше жаңа мағыналық деңгейге көтеріліп отыр (Әбдіғазиұлы, 2010). Сол себепті бұл зерттеу Нарманбет поэзиясындағы дәуір, дәстүр және азаттық идеяларын терең талдап, оның әдебиеттегі тарихи рөлін айқындауға бағытталады (Абдрахманов, 2014). Нарманбет Орманбетұлының шығармашылығының терең тамыры қазақ қоғамындағы рухани дағдарыс пен ұлттық

өзіндік сананың жаңғыру кезеңімен тікелей байланысты болғандықтан, оның поэзиясын тарихи-әлеуметтік контекстен бөліп қарастыру мүмкін емес (Қирабаев, 1995). Қазақ даласына енгізілген отарлық басқару жүйесі, жерді тартып алу саясаты, болыстық құрылымның халыққа қарсы сипат алуы – ақынның идеялық көзқарасын қалыптастырған негізгі факторлар қатарында тұрды (Әбдіғазиұлы, 2010). Осы тарихи жағдай ақынның жүрегінен өткір қайғы, күйзеліс және халық тағдырына деген алаңдаушылық сезімдерін тудырып, оның өлеңдеріне терең әлеуметтік мазмұн дарытты (Омаров, 2019). Ақын шығармаларында дәуір тынысы нақты көркемдік кодтар арқылы беріліп, қарапайым халықтың сорлы тағдыры мен бодандықтың зардабы бейнелі тілмен ашық суреттеледі (Нұрғалиев, 2002). Бұл ерекшелік Нарманбетті жаңа бағыттағы реалист ақындар қатарынан көрсетеді, өйткені ол дәуір шындығын тек эстетикалық құбылыс ретінде емес, қоғамдық мәселе ретінде қарастырып, поэзиясын әлеуметтік ойдың қуатты қаруына айналдыра білді (Абдрахманов, 2014). Оның алаңдаушылығы тек жеке күйзеліс деңгейінде емес, ұлттық деңгейге көтерілген, өйткені ақын елдің келешегін, рухани болашағын ойлап, халықтың басына түскен ауыртпалыққа көз жұма қарамай, өзінің азаматтық үнін жеткізе алған тұлға болды (Қоңыратбаев, 1991). Сонымен қатар Нарманбет Орманбетұлы поэзиясы қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығын танытатын айрықша көріністердің бірі болып табылады (Сейфуллин, 1986). Ақынның Абай дәстүрімен рухани жақындығы – оның ойшылдыққа, адам мен қоғам мәселесін терең пайымдауға, өлең арқылы халық тәрбиесіне ықпал етуге деген ұмтылысынан көрінеді (Қирабаев, 1995). Нарманбет поэзиясында да Абайдағыдай адамгершілік, имандылық, әділеттілік, елдік бірлік тақырыптары жаңаша мазмұнда жаңғырып, оның дүниетанымын байытты (Омаров, 2019). Дәстүр мен жаңашылдықтың осындай табиғи үйлесімі ақынның әдебиеттегі орнын айқындап, оның шығармаларын ұлттық ой-сананың дамуындағы маңызды кезеңдердің біріне айналдырады (Нұрғалиев, 2002). Ақын өлеңдерінде ерекше байқалатын тағы бір құбылыс – азаттық идеясының айқын басымдығы және еркіндік рухына деген терең сенімі (Жұмағұлов, 2018). Ол өзінің поэзиясында халықты оятуға, бодандықтың шынжырын үзуге, елдің тұтастығын сақтауға үндейтін ойларды ашық жырлап, ұлттық сананы серпілтуге бағытталған азаматтық үн тастайды (Әбдіғазиұлы, 2010). Бұл идеялар кейіннен Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде саяси деңгейде көрініс тауып, нарманбетше толғаған азаттық ұраны ұлттық қозғалыстың рухани іргетасына айналды деуге болады (Омаров, 2019). Сондықтан Нарманбет шығармашылығындағы еркіндік идеяларын зерттеу – қазақ қоғамындағы ұлт-азаттық ойлардың тарихи қалыптасу логикасын түсінуге мүмкіндік береді (Қирабаев, 1995). Қазіргі заманда Нарманбет мұрасын терең талдау оның шығармашылық феноменін ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының тарихи жады мен рухани болмысының сапалық сипатын тануға жол ашады (Нұрғалиев, 2002). Ақын жырлаған әділет, береке, елдік, бірлік мәселелері қазіргі тәуелсіздік жағдайында жаңа мазмұнмен толыққанымен, олардың мәні мен құндылығы еш өзгерген жоқ, керісінше ұлттық ой-толғамның өзегіне айналып отыр (Әбдіғазиұлы, 2010). Сондықтан Нарманбет

Орманбетұлы поэзиясын зерттеудің маңыздылығы бүгінгі тарихи сананы жаңғырту, ұлттық құндылықтарды қайта бағамдау және әдеби мұраны жаңа көзқараспен түсіну қажеттілігінен туындайды (Абдрахманов, 2014).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

I ТАРАУ. НАРМАНБЕТ ОРМАНБЕТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘУІР, ДӘСТҮР ЖӘНЕ АЗАТТЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

1.1. Дәуір шындығы және тарихи-әлеуметтік жағдайдың ақын поэзиясына әсері

Нарманбет Орманбетұлының поэзиясын түсіну үшін алдымен оның өмір сүрген тарихи кезеңінің саяси-әлеуметтік ахуалын терең қарастыру қажет, өйткені ақын шығармалары дәл сол дәуірдің рухани айнасы болып табылады (Қирабаев, 1995). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамы Ресей империясының отарлық саясатының салдарынан ауыр әлеуметтік күйзеліске ұшырап, дәстүрлі тіршілік жүйесі бұзылып, ел ішіндегі қоғамдық қатынастар түбегейлі өзгерді (Әбдіғазиұлы, 2010). Әсіресе жер мәселесі ушығып, қазақтың кең даласы казак-орыс шаруаларына бөліске түсіп, көшпелі халық тұрмысының негізгі тірегі шайқалғандықтан, бұл жағдай ақын жүрегіне терең жара салды және оның өлеңдеріндегі мұңлы сарынның өрбуіне себеп болды (Омаров, 2019). Сондықтан Нарманбеттің көптеген өлеңдері сол кезеңдегі халықтың басына түскен зұлматты нақты бейнелеп, тарихи шындықты жасырмай жеткізуімен ерекшеленеді (Нұрғалиев, 2002). Ақын «Замананың халдары», «Сарыарқа», «Ел қамы» сияқты өлеңдерінде елдің еркіндігі шектеліп, халықтың тұрмысы қиындап, ел билеуі әлсіреген дәуірді терең күйзеліспен суреттейді (Абдрахманов, 2014). Ол отаршылдық басқарудың әділетсіздігін, болыстық жүйенің жемқорлығын, парақорлықтың белең алуын, халықтың сөніп бара жатқан үмітін ашық жырлайды, бұл оның поэзиясындағы азаматтық үннің айқын көрінісі екені анық (Қоңыратбаев, 1991). Нарманбет үшін поэзия – халықты оятудың, әділетсіздікке қарсы үн қатып, елдің намысын қамшылаудың құралы болды, өйткені ол заманының әлеуметтік дертіне бей-жай қарамаған, елінің жоғын жоқтаған шынайы халық ақыны еді (Сейфуллин, 1986). Ақынның дәуірге берген бағасы поэзиялық образдар арқылы терең жеткізіледі, мысалы, оның көптеген өлеңдерінде заман «торы аттай бір шоқып, бір тоқтап тұрған», «алыстан қарауытып келе жатқан ауыр бұлтқа» теңеледі, бұл бейнелер бодандықтың ауыртпалығын айқын көрсетеді (Қирабаев, 1995). Мұндай символдық сипат ақынның дәуірді философиялық тұрғыдан қабылдағанын көрсетеді, ол тек күнделікті тұрмыс мәселесін емес, тарихи-әлеуметтік трагедияның түбірін түсінуге ұмтылған (Нұрғалиев, 2002). Нарманбет заман шындығын жырлай отырып, халықтың еңсесін көтеріп, азаттыққа деген сенімін жоғалтпауға шақырып, елдің рухын сақтап қалуға күш салды (Омаров, 2019). Сонымен қатар ақын

поэзиясында қазақ қоғамының ішкі мәселелеріне де терең көзқарас берілген, мысалы, ел ішіндегі алауыздық, бірліктің жоқтығы, басшы болған адамдардың ел қамын ойламай, өз пайдасын күйттеуі – ақын сынға алған басты тақырыптардың бірі (Әбдіғазиұлы, 2010). Бұл мәселелерді Нарманбет көбіне ашық, өткір тәсілдермен сынап, халықты бірлікке шақырады, өйткені ол бірлігі кеткен елдің ертеңі жоқ екенін айтады (Жұмағұлов, 2018). Оның бұл өлеңдері қазақ қоғамының моральдық-этикалық дағдарысын көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге ұлттық өзіндік сананың жаңғыруына бағытталған азаматтық-публицистикалық ой қозғайды (Қоңыратбаев, 1991). Отарлық дәуірдің ауыр салмағы Нарманбет поэзиясында психологиялық зардап ретінде де көрінеді: ақын халықтың шаршағанын, болашағынан үмітін жоғалта бастағанын, бірақ соған қарамастан рухани беріктігін сақтап тұрғанын шынайылықпен бейнеледі (Нұрғалиев, 2002). Бұл тұрғыда оның поэзиясы тарихи дерек көзі ретінде де құнды, өйткені ол өзінің дәуірін тек суреттеп қана қоймай, оның рухани атмосферасын дәл жеткізген сана иесі еді (Абдрахманов, 2014).

II ТАРАУ. НАРМАНБЕТ ОРМАНБЕТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖӘНЕ АЗАТТЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ИДЕЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

2.1. Әдеби дәстүр және ақын поэзиясындағы жалғастық табиғаты

Нарманбет Орманбетұлы қазақ поэзиясының дәстүрлі арнасын жалғастыра отырып, оны жаңа ойшылдық сипатпен байытқан ақындардың қатарынан көрінеді, сондықтан оның шығармашылығындағы дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы қазақ әдебиетінің даму барысын түсіну үшін аса маңызды (Қирабаев, 1995). Қазақтың жыраулық поэзиясындағы елдік мұрат, ерлік рух, халық тағдырына алаңдау сарыны Нарманбет өлеңдерінде де сақталып, замана талабына сай жаңа мазмұнмен толыққан көрініс табады (Әбдіғазиұлы, 2010). Жыраулар дәстүрінде қалыптасқан елдік идея мен халықтың рухани тұтастығын қорғау миссиясы Нарманбет поэзиясында терең әлеуметтік-публицистикалық сипатта жаңғырып, оның шығармаларын ұлттық поэзиядағы өтпелі кезең туындыларына айналдырады (Омаров, 2019). Сонымен қатар Нарманбет шығармашылығында Абай дәстүрінің ықпалы айқын сезіледі, себебі ақынның дүниетанымы, адам мен қоғам мәселесіне терең философиялық көзқарасы, әлеуметтік сынды өткір айтуы – Абай қалыптастырған ойшылдық поэзияның негізгі белгілерімен үндес (Нұрғалиев, 2002). Абай сынды Нарманбет те адамгершілік, әділет, білім, ынтымақ сияқты тақырыптарды поэзиясында кеңінен қозғап, қоғамды өзгертуге бағытталған рухани-этикалық үн тастайды (Қоңыратбаев, 1991). Дәстүр жалғастығының бұл сипаты Нарманбетті ұлттық әдебиеттегі “Абайдан кейінгі ойшыл ақындар” шоғырына жатқызуға толық мүмкіндік береді (Сейфуллин, 1986). Нарманбет поэзиясындағы дәстүр жалғастығының тағы бір көрінісі – оның тілдік-стильдік қолданыстары, бейнелі ой айтуы,

халықтық ұғым-түсініктерге негізделген метафоралары мен символдық образдар жүйесі болып табылады (Абдрахманов, 2014). Ақын шығармаларында кездесетін “ел”, “жер”, “заман”, “халық”, “қайғы” секілді негізгі ұғымдар қазақтың ауыз әдебиетіндегі семантикалық өрістермен тікелей сабақтасып, жаңа тарихи жағдайға сай дамытылған (Жұмағұлов, 2018). Дәстүр мен жаңашылдықтың осындай үйлесімі Нарманбет поэзиясының көркемдік қуатын арттырып, оның ұлттық әдебиеттегі өзіндік орнын айқындаған басты факторлардың бірі болды (Қирабаев, 1995).

2.2. Поэтикалық тіл, образ және көркемдік жүйе

Ақынның поэтикалық тілі өзі өмір сүрген кезеңнің рухани мазмұнын терең жеткізетін бейнелі қолданыстарға толы, сондықтан оның өлеңдеріндегі образдар мен символдар жүйесі дәуірдің әлеуметтік-психологиялық жағдайын айқын көрсетеді (Әбдіғазиұлы, 2010). Нарманбет заманын “қара бұлт”, “қалың тұман”, “жаралы жұрт” сияқты метафоралар арқылы бейнелейді, бұл образдар тарихи кезеңнің ауырлығын, халықтың жадау күйін дәл суреттеуге бағытталған (Нұрғалиев, 2002). Поэзиядағы мұндай көркемдік тәсілдер ақынның дәуірді терең сезінгенін әрі оның ішкі драмасын көркем сөзбен шебер жеткізгенін көрсетеді (Қоңыратбаев, 1991). Ақын поэзиясында публицистикалық пафос пен философиялық толғаныс қатар көрініп, бір өлеңнің өзінде әлеуметтік сын мен бейнелі суреттеу үйлесім табады, бұл оның поэтикалық қолтаңбасын ерекше танытады (Омаров, 2019). Ол көркем сөзді идеологиялық құралға айналдырып, халықты ояту, намысты қайрау, ел бірлігін сақтау сияқты мақсаттарды алдыңғы орынға қояды (Жұмағұлов, 2018). Сондықтан Нарманбет поэзиясы – тек көркемдік туынды ғана емес, ұлттық сананы қалыптастыруға бағытталған қоғамдық ой алаңы болып табылады (Абдрахманов, 2014).

2.3. Азаттық идеялары және ұлттық рух

Нарманбет Орманбетұлы поэзиясындағы ең биік және құдіретті идея – азаттыққа ұмтылыс, еркіндікке деген тарихи сұраныс және халықтың рухани тұтастығын сақтау мәселесі болып табылады (Қирабаев, 1995). Ақын өз дәуіріндегі халықтың бодандық жағдайын көркемдік шындық арқылы ашып көрсетіп қана қоймай, оның түпкі себебін түсініп, елдің дербестігіне қол жеткізу қажеттігін көрегендікпен жырға қосады (Әбдіғазиұлы, 2010). Оның өлеңдеріндегі азаттық идеясы – саяси үндеу емес, терең философиялық және рухани мағыналы ұлттық концепция (Омаров, 2019). Ақын өлеңдерінде еркіндік тек саяси мағынада ғана емес, рухани және адамдық тұрғыда түсіндіріледі: ол халықтың намысы, рухы, бірлігі жоғалса, ешқандай еркіндіктің мәні болмайтынын айтады (Нұрғалиев, 2002). Сондықтан Нарманбет азаттықты ең алдымен адам санасындағы өзгерістен, ел ішіндегі ынтымақтан, рухани жаңғырудан бастау алу керек деп түсінеді (Қоңыратбаев, 1991). Бұл ойлар кейінгі Алаш зиялыларының дүниетанымымен тікелей үндесіп, Нарманбетті олардың рухани бастауларының бірі ретінде қарастыруға толық негіз береді (Жұмағұлов, 2018). Ақынның “Сарыарқа”, “Ел

қамы”, “Қазақ елі”, “Қайран жұртым” тәрізді өлеңдері халықтың азаттыққа деген терең сағынышын, бодандықтың ауыр шындығын, елдік мұраттың мәңгілік құндылығын жоғары көркемдікпен жеткізген туындылар қатарында (Абдрахманов, 2014). Сондықтан оның шығармашылығындағы азаттық идеясы – қазақ әдебиетіндегі ұлттық рух пен еркіндік ұранының көркемдік тұрғыдан қалыптасуына үлкен үлес қосқан бірегей құбылыс (Қирабаев, 1995).

2.4. Нарманбет поэзиясындағы қоғам сыны және әлеуметтік пайым

Нарманбет Орманбетұлы поэзиясының маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның қоғамды сын тұрғысынан бағалауы, әлеуметтік қатынастардағы әділетсіздіктерді көркем поэзия арқылы әшкерелеуі болып табылады (Қирабаев, 1995). Ақын замана келбетін бейнелеумен шектелмей, оның рухани дағдарысқа ұшырауының себептерін нақты атап, қоғамдағы моральдық құлдырауға терең алаңдайды (Әбдіғазиұлы, 2010). Ол халықтың басына түскен қасіретті тек сыртқы саясаттың салдары деп қана қоймай, ел ішіндегі ынтымақсыздық, пайдакүнемдік, мансапқорлық сияқты мінездермен байланыстырып көрсетеді (Қоңыратбаев, 1991). Ақын болыстық жүйені қатты сынап, “ел ағасы” атанғандардың шынайы ел мүддесін емес, өз жеке басының пайдасын ойлағанын ашық айтады, бұл — сол дәуірдің шынайы кескінін бейнелейтін батыл әлеуметтік көзқарастардың бірі (Омаров, 2019). Нарманбет үшін халықтың азаттығы ең алдымен елдің ішкі бірлігінен, рухани тұтастығынан басталуы тиіс, ол өз поэзиясында дәл осы ойды жиі қайталайды (Нұрғалиев, 2002). Сондықтан оның шығармаларындағы әлеуметтік сын тек наразылық емес, қоғамды түзетуге, жаңартуға бағытталған реформаторлық ойдың көрінісі болды (Абдрахманов, 2014). Ақын адамдық қасиеттердің құлдырауынан қатты түңілгенімен, халықты қайғыға батырып қана қоймай, оны намысқа шақыруды, рухани серпіліс тудыруды мақсат етеді, бұл оның поэзиясының тәрбиелік күшін арттырады (Жұмағұлов, 2018). Халықты ояту, өз тағдырына өзі ие болуға шақыру идеясы – Нарманбет поэзиясының әлеуметтік бағытын айқындайтын негізгі желілердің бірі (Қирабаев, 1995).

2.5. Ақын шығармаларындағы адам, ел және рухани құндылықтар концепциясы

Нарманбет Орманбетұлының поэзиясында адам мәселесі ерекше орын алады, себебі ол қоғамдағы өзгерістерді жеке адам тағдыры, оның ішкі күйі және рухани әлемі арқылы көрсетуге тырысады (Әбдіғазиұлы, 2010). Ақын үшін адам – тек қоғам мүшесі ғана емес, ұлттық рухты бойына сіңірген, елдің болашағына жауапты тұлға (Қоңыратбаев, 1991). Оның өлеңдерінде “адамдық”, “ар”, “намыс”, “ысыну”, “мейірім” сияқты құндылықтар жиі көрініп, адамгершілік категориялары қоғамның жалпы күйімен тікелей байланыста талданады (Нұрғалиев, 2002). Ақын адамгершілік құндылықтарды жоғалтқан халықтың азаттыққа жетуі қиын екенін байқап, рухани жаңаруды ең басты қажет санаған (Омаров, 2019). Сол себепті оның шығармаларында рухани азаттық

идеясы саяси еркіндік идеясымен қатар жүреді, бұл Нарманбет поэзиясының философиялық тереңдігін көрсетеді (Абдрахманов, 2014). Халықтың бірлігі, өзара сыйластығы, әділеттілікке деген сенімі, ар-ұятты сақтау – ақын үшін тәуелсіздіктің басты алғышарттары (Жұмағұлов, 2018). Сондай-ақ Нарманбет елдің болашағын жастармен байланыстырады, олардың білім алуын, өнер үйренуін, заман талабына сай дамуын қолдайды, себебі ұлттың болашағы білімді буынның қолында деп есептейді (Қирабаев, 1995). Оның ағартушылық бағыттағы толғаныстары халықтың мәдени деңгейін көтеруге бағытталған қазақ ағартушыларының идеяларымен тікелей сабақтас екенін көрсетеді (Әбдіғазиұлы, 2010).

2.6. Нарманбет поэзиясындағы трагизм және үміт диалектикасы

Нарманбет шығармаларында трагедиялық сарын ерекше байқалады, өйткені ол өмір сүрген кезең қарама-қайшылыққа толы, елдік тағдыр талқыға түскен тарихи мезет еді (Нұрғалиев, 2002). Ақын халықтың күйзелісін, мұңын, отарлық езгінің ауыр салмағын жүрекпен сезініп, соны поэзиялық образдарға айналдырып, ұлттық трагедияның көркем бейнесін жасайды (Қоңыратбаев, 1991). Алайда оның поэзиясындағы трагизм абсолютті үмітсіздік емес, қайта төзім, рухани беріктік, болашаққа сеніммен астасып жатады (Омаров, 2019). Ақын халқына қанша қиындық туса да, оның рухы өшпейді, азаттыққа деген аңсары жоғалмайды деп сендіреді, бұл Нарманбет поэзиясының оптимистік табиғатын көрсетеді (Абдрахманов, 2014). Трагедия мен үміттің осындай диалектикасы ақын шығармаларына ерекше эмоционалдық тереңдік береді (Жұмағұлов, 2018). Ақын болашаққа сенімін көбіне символдық образдар арқылы білдіреді: ол “күннің қайта шығуы”, “бұлттың артуы”, “елдің оянуы” сияқты метафораларды еркіндік пен жаңарудың белгісі ретінде қолданады (Қирабаев, 1995). Бұл – Нарманбет поэзиясындағы ұлттық оптимизмнің эстетикалық көрінісі (Әбдіғазиұлы, 2010).

2.7. Алаш идеяларымен рухани үндестігі

Нарманбет шығармаларындағы азаттық рухы ХХ ғасыр басындағы Алаш қозғалысының идеялық бағыттарымен табиғи түрде тоғысады (Омаров, 2019). Ақын Алаш зиялыларымен бір уақытта өмір сүріп қана қоймай, олардың ұлттық жаңғыру, күрес, білім, әділеттікке ұмтылу идеяларымен рухани үндес болды (Нұрғалиев, 2002). Алаш қайраткерлерінің “ояту” миссиясы Нарманбет поэзиясында да айқын көрініс табады, бұл оны ұлттық қозғалыстың рухани тіректерінің біріне айналдырады (Қоңыратбаев, 1991). Ақын да Алаш сияқты еркіндікке жетудің басты шарты – халықтың оянуы, білімге ұмтылуы және ұлттық мұраттарды түсінуі екенін ұғындырды (Жұмағұлов, 2018). Осы тұрғыдан алғанда, Нарманбет поэзиясы Алаш әдебиетінің рухани алғышарты қызметін атқарды деуге толық негіз бар (Абдрахманов, 2014).

ҚОРЫТЫНДЫ

Нарманбет Орманбетұлы поэзиясын дәуір, дәстүр және азаттық идеялары тұрғысынан қарастыру оның шығармашылық әлемінің тереңдігін, ұлттық әдебиеттегі тарихи-идеялық орнын және қоғамдық-саяси көзқарасының мәнін айқындауға мүмкіндік береді (Қирабаев, 1995). Ақын өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік жағдайы – отаршылдықтың күшеюі, халық тұрмысының нашарлауы, жер дауының ушығуы, ұлттық құндылықтардың дағдарысқа ұшырауы – оның шығармаларының негізгі мазмұнын қалыптастырған тарихи факторлар болды (Әбдіғазиұлы, 2010). Сол себепті Нарманбет поэзиясы – тек көркем туынды ғана емес, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси, рухани, әлеуметтік портретін дәл бейнелейтін дереккөз ретінде де құнды (Нұрғалиев, 2002). Зерттеу барысында ақынның дәстүрлі қазақ поэзиясымен байланысы, оның жыраулық және абайлық ойшылдық мектептерінен нәр алғаны, сонымен бірге сол дәстүрді жаңа тарихи кезең талаптарына сай түрлендірген жаңашыл ақын болғаны анық көрінді (Қоңыратбаев, 1991). Ол халықтың тарихи жадын, рухани құндылықтарын, ар-намыс, әділет, елдік идеяларын жаңа кезеңнің шындығымен ұштастырып, ұлттық әдебиетте өтпелі дәуір поэзиясының көрнекті өкілдерінің біріне айналды (Сейфуллин, 1986). Нарманбет дәстүрді қайталамады, қайта оны жаңғыртып, қазақ поэзиясын әлеуметтік ой мен қоғамдық үннің жаңа деңгейіне көтерді (Абдрахманов, 2014). Ақын шығармаларындағы азаттық идеясы оның поэзиясының басты философиялық өзегі болып табылады, өйткені ол қазақ халқының болашағын елдің еркіндігімен, рухани биіктігімен және ұлттық бірлігімен тығыз байланыстырды (Омаров, 2019). Нарманбет үшін азаттық – тек саяси ұғым емес, ол халықтың рухани жағдайына, адамгершілік деңгейіне, тарихи санасына қатысты кең мағыналы концепция болды (Жұмағұлов, 2018). Ол қоғамдағы әділетсіздікке қарсы үн көтеріп, ұлттың өзін-өзі тануына, өзінің құқығын, жерін, елдігін қорғауға шақырды (Қирабаев, 1995). Сол арқылы ақын поэзиясы халықтың ұлттық қозғалысқа деген дайындығын күшейтіп, ұлттық сананың оянуына рухани серпін берді (Әбдіғазиұлы, 2010). Нарманбеттің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге қатысты ойлары, ел ішіндегі бірліксіздікке, мансапқорлыққа, халықтың әлсіздігіне қатысты сынынан оның шынайы азаматтық ұстанымы айқын көрінеді (Қоңыратбаев, 1991). Ол халықтың ішкі рухани жаңғыруын сыртқы азаттықтан жоғары қояды, себебі сана азаттығы болмай, ел азаттығына жету қиын екенін терең түсінді (Нұрғалиев, 2002). Осы тұрғыдан ақын поэзиясы тек өткен кезеңге ғана емес, бүгінгі заманға да ой тастайтын әмбебап рухани-идеялық мәнге ие (Абдрахманов, 2014). Ақын шығармашылығының тағы бір маңызды қыры – оның Алаш идеяларымен рухани үндестігі, ұлттық жаңғыру идеологиясының поэтикалық негіздерін қалыптастыруы (Омаров, 2019). Нарманбет сол дәуірдегі халықтың мұңын, зарын, үмітін жырлау арқылы азаматтық поэзияның іргетасын қалаған ақындардың бірі болып табылады, бұл оны ұлт-азаттық ойдың рухани бастауы ретінде танытады (Жұмағұлов, 2018). Оның поэзиясындағы азаттыққа ұмтылыс, білімге шақыру, рухани жаңғыру мәселелері кейінгі

Алаш қайраткерлерінің идеяларымен табиғи байланыста дамыды (Қирабаев, 1995). Осы зерттеу нәтижесінде Нарманбет Орманбетұлының әдеби мұрасы қазақ халқының тарихи жадына, ұлттық санасының қалыптасуына, рухани мәдениетінің дамуына үлкен ықпал еткенін нақты айтуға болады (Әбдіғазиұлы, 2010). Ақын шығармаларындағы дәуірлік мазмұн, дәстүр сабақтастығы және азаттық идеялары – қазақ әдебиетінің тарихи-идеялық эволюциясын айқындайтын маңызды белгілердің бірі болып табылады (Нұрғалиев, 2002). Сондықтан Нарманбет поэзиясын зерттеу — тек әдебиеттанулық мәселе емес, ұлттық тарих пен рухани болмысты терең түсінуге бағытталған кешенді ғылыми міндет (Абдрахманов, 2014). Қорытындылай келе, Нарманбет Орманбетұлының шығармашылығы қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдеріндегі идеялық-көркемдік ізденістерді жинақтаған, ұлттық сананы тәрбиелейтін, азаттық рухын дәріптейтін бірегей мұра болып табылады (Омаров, 2019).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қирабаев С. *Қазақ әдебиеті сынының тарихы*. – Алматы: Білім, 1995.
2. Нұрғалиев Р. *Абай дәстүрі және оның жалғастық арналары*. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
3. Әбдіғазиұлы Б. *Қазақ әдебиетінің тарихы*. – Алматы: Санат, 2010.
4. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ әдебиетінің тарихы*. – Алматы: Мектеп, 1991.
5. Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу*. – Алматы: Жазушы, 1986.
6. Абдрахманов Т. *Қазақ поэзиясының даму арналары*. – Алматы: Ғылым, 2014.
7. Омаров Ш. *Алаш әдебиеті және азаттық идеясы*. – Астана: Фолиант, 2019.
8. Жұмағұлов Б. *Қазақ руханияты және ұлт-азаттық көзқарас*. – Алматы: Дәуір, 2018.
9. Мырзахметов М. *Абайтану тарихы*. – Алматы: Ана тілі, 1994.
10. Бейсенбайұлы З. *XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті*. – Алматы: Қазақпарат, 2007.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.